KILLE MIST

Raymund Schütz

Kille mist

Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog

Boom – Amsterdam

Eerste oplage, november 2016
Tweede oplage, november 2026
Afbeelding omslag: Algemene Vergadering van de Broederschap van Notarissen in 1930.
[Bron: Stichting tot Bevordering der Notariële Wetenschap te Amsterdam]
Omslagontwerp: Marry van Baar, Broek op Langedijk
Vormgeving binnenwerk: Peter Verwey, Heemstede

© 2016 Raymund Schütz, Amsterdam

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzo Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 kb, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van artikel 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties (Postbus 3060, 2130 kb Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl). Auteursrecht ten aanzien van tekst- en datamining en machinelearning is nadrukkelijk voorbehouden.

No part of this publication may be reproduced in the context of text and data mining for any other purpose which is not expressly permitted by law without the written permission of the publisher

ISBN 978 90 2442 964 6
NUR 680

www.boom.nl

Inhoud

Woord vooraf 9

1. 'Een gelaat omlijst met bakkebaarden' 13
Het historische beeld van het notariaat 13
De vraagstelling: het notariaat en de ontrechting 17
Methodologische verantwoording 19
De Nederlandse historici en het ethische debat 22
Plan van behandeling 25
De bestuurlijke context van het notariaat in het interbellum 31
Het archief als kennissysteem: doolhof of labyrint? 35

2. Het oorlogsrecht in de twintigste eeuw: 'war or servitude' 41
Inleiding: humanisering en ontrechting 41
De Haagse Conventie: humaniserend oorlogsrecht 41
De beperkingen van het LOR: 'war or servitude' 44
De Britse en Duitse economische strijd tijdens de Eerste Wereldoorlog 47
Conclusie: economische oorlogvoering en ontrechting 52

3. Ontrechting: nazi-Duitsland en het bezette België 53
Inleiding 53
De ontrechting van de Joden in het Duitse Rijk 54
Het Duitse notariaat en de gelijkschakeling van de juridische beroepen 60
Het notariaat in het bezette België 1940-1944 65
Conclusie: nazificatie of verzet binnen smalle marges 72

4. Het interbellum: een muur van stilzwijgen 75
Inleiding: burgerlijk en beheerst 75
De liberale herkomst van de ministerieplicht 76
De sociale functie van de notaris 82
De crisisjaren: notarissen in het gedrang 87

Drie spraakmakende notariële deconfitures 91
Conclusie 101

5. Oorlogsgeweld, verzet en repressie 103
De slag in mei 1940 en het gewapend verzet 103
Notarissen en de zware consequenties van hun steun aan de illegaliteit 107
Notarissen in verzet, omgekomen in de kampen 109
Repressie: de gijzelaars uit het notariaat 117
Conclusie 120

6. De Broederschap en de oorlog 123
Inleiding: van mobilisatie naar oorlog 123
Verordening 3/1940: de organisatie van het bezettingsbestuur 124
De Broederschap en de eerste dilemma's van de bezetting 129
Hulp aan de getroffen Rotterdamse broeders? 132
Deviezenmaatregelen en de beperking van het vijandelijke vermogen 137
Het Besluit Vervreemding Landbouwgronden: de kritiek van Van Oven 143
Conclusie: de juridische en bestuurlijke accommodatie na VO 3/1940 147

7. Het notariaat onder de Nieuwe Orde 151
Inleiding: de bestuurlijke positie van de Broederschap 151
De druk van de leden op het Hoofdbestuur om meer service 152
Anti-Joodse maatregelen: het ontslag van de Joodse notarissen 159
Groenier en de NGV: de notaris als ontrechtingsadviseur 165
De Liro-verordeningen en de ledenservice van de Broederschap 167
De schending van de geheimhoudingsplicht door Liro 173
Sociale hervorming, het notariaat en de NSB 177
De Broederschap onmisbaar? 184
Conclusie: van afwachten naar afhankelijkheid 187

8. Het morele appèl van notaris Kruisinga 189
Inleiding: een wereldse plattelandsnotaris 189
Kruisinga en de repressieve maatregelen tegen Joden 190
Kruisinga's toespraak voor de ring: 'Niet afdalen naar lijdelijkheid' 193
De 'Joodse hypotheken' 197
De ambtsuitoefening van de notaris onder repressie en terreur 201
Conclusie: de morele positie van de notaris tijdens de bezetting 202

9. De ondernemende notaris De Kat en de huisjesmelker 205
Inleiding: ondernemerschap en onpartijdigheid 205
Van een idyllische jeugd naar het faillissement 206
De nauwe band tussen de notaris en een Rotterdamse speculant 209
Conclusie: gebrekkige normen en falend toezicht 212

10. De notaris-bestuurder Libourel 215
De notaris als mens en als bestuurder 215
Van burgemeesterszoon tot notaris 216
Functies in het bedrijfsleven en het maatschappelijk leven 224
Libourel, het proces-Van der Lubbe en het nazi-strafrecht 228
Zomer en herfst 1940. De Nederlandse Unie 231
De gijzeling van Libourel in K.L. Herzogenbusch 233
Conclusie: noblesse oblige 237

11. Het Joodse onroerend goed: 'geen Jodenboeltje'? 239
Inleiding: de rol van de notaris bij de doorverkoop van Joodse panden 239
Prijsbeheersing van het onroerend goed 240
Prijsbeheersing: de theorie en de notarispraktijk 242
De handel in Jodenpanden: 'Een tijdbom op het dak' 246
De 'lijdelijke' notaris en de doorverkoop van Joodse panden 255
De totstandkoming van de transactie en de transportakte 256
Conclusie: notariële lijdelijkheid of financiële betrokkenheid? 262

12. De vervreemding becijferd: de handel in 'Jodenpanden' 265
Inleiding: werden de Joodse transacties vertraagd? 265
De analyse van de NGV-gegevens over de koopcontracten 269
Analyse van de NGV-gegevens over de kwantitatieve omzetten 273
Analyse van de NGV-gegevens over de waarde van de omzetten 275
Transacties in Rotterdam, Amsterdam, Utrecht en 's-Gravenhage 276
De rol van NSB-notarissen bij de verkoop van Joods onroerend goed 281
Ontrechting: herverdeling van vermogen en de rol van de staat 283
Conclusie: registratie, cijfers en de bijstelling van het historisch beeld 285

13. Uitgesloten. De Joodse notarissen in de Joodsche Raad 289
Inleiding: de Joodsche Raad als bestuursorgaan 289
De rechtsvorm van de Joodsche Raad 292

Ex-notaris Spier en de *Sperres* 296
De decimering van het bestuur van de Joodsche Raad 300
Conclusie: het tevergeefse streven naar bestuurlijke continuïteit 305

14. Valse start. De zuivering van het notariaat 309
De chaotische weg naar de bevrijding 309
De 'kille mist van rechtsonzekerheid' 315
De zuivering van het notariaat: een valse start 320
De zuivering van het notariaat: tweede fase 339
Tegenzin: de restitutie van de notariële honoraria 348
De zuivering van de kandidaat-notarissen 355
Conclusie: de zuivering van het notariaat binnen de brede context 368

15. De wederopbouw: de consensus van het stilzwijgen 371
Inleiding: de sociale functie van de notaris herontdekt 371
Het rechtsherstel als een kans voor het notariaat 372
Het notariaat en de praktijk van het rechtsherstel 376
Het oordeel van de rechter na 1948 over de rol van de notaris 386
De jaren vijftig: notaris Claessens en de 'Fabel der lijdelijkheid' 403
Het notariaat en de vermistenproblematiek 413
Het notariaat en de nasleep van de bezettingstijd 1960-heden 425
Conclusie: de onmisbaarheid van het naoorlogse notariaat 429

Conclusie 433
Noten 439
Samenvatting 523
Summary 537
Lijst van afkortingen 553
Geraadpleegde literatuur 557
Geraadpleegde archieven 573
Digitale bronnen en archieven 577
Personenregister 581

Woord vooraf

Wat deed de notaris tijdens de bezetting? De vraag naar gedrag en houding in bezettingstijd is eerder al voor verschillende juridische en andere beroepsgroepen beantwoord, maar nog niet voor het notariaat. Deze breed opgezette studie tracht die leemte te vullen. In dit boek komen notarissen en kandidaat-notarissen voor die aan het front meevochten tegen de Duitsers in mei 1940. Sommige notarissen en kandidaat-notarissen speelden een grote rol in het verzet en moesten dat soms met hun leven bekopen. Anderen waren echter lid van de NSB of van het nationaalsocialistische Rechtsfront. Een groot deel van dit boek beschrijft de houding van het notariaat ten aanzien van de anti-Joodse maatregelen op het gebied van onroerend goed. Het geeft een gedetailleerd beeld van de wijze waarop de ontrechting van de Joden plaatsvond en wie daarbij betrokken waren. Na de bevrijding moest het notariaat zich achter gesloten deuren voor zijn rol verantwoorden. De reconstructie van de naoorlogse zuivering geeft inzicht in de belangenafwegingen die toen plaatsvonden.

Mijn interesse voor het bezettingsverleden van het notariaat ontstond in 2008 door een onderzoeksseminar van Thera Wijsenbeek-Olthuis (1948-2010) aan de Universiteit Leiden. Mijn belangstelling was zeker ook gewekt omdat ik tussen 1994 en 2001 bij de Koninklijke Notariële Beroepsorganisatie (KNB) als medewerker klachtenbehandeling had gewerkt. Het onderzoek leidde tot een artikel in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, waarop ik veel positieve reacties kreeg, ook uit het notariaat. In 2011 stelde de rechtshistoricus Joggli Meihuizen (NIOD) mij voor om aan het onderwerp een proefschrift te wijden. Via hem kwam ik in contact met Wouter Veraart, hoogleraar aan de rechtenfaculteit van de Vrije Universiteit, die het belang van het onderzoek inzag. Korte tijd daarna was ik buiten-promovendus, en later kon ik in deeltijd als promovendus aan de slag. Door de aanstelling bij de Vrije Universiteit kreeg het onderzoek een officiële status. Vervolgens kon er met steun van de promotor worden gezocht naar subsidiënten. Allereerst kwamen daarvoor de KNB en de Stichting ter Bevordering der Notariële Wetenschap

in aanmerking. Er ontstond draagvlak voor het onderzoek in de beroepsgroep, mede omdat Guus Rieter, oud-notaris en voormalig voorzitter van de KNB, zich inzette voor de subsidiëring van mijn onderzoek door de notariële organisaties.

In de zomer van 2013 kreeg ik door toeval de gelegenheid om mijn onderzoek toe te lichten in de zaterdageditie van *NRC Handelsblad*.[1] In 2013 werd ik uitgenodigd om mijn onderzoek te presenteren op de International Holocaust Conference, die in oktober van dat jaar plaatsvond in Toronto. Begin januari 2014 werden Wouter Veraart en ik uitgenodigd door het bestuur van de Stichting ter Bevordering der Notariële Wetenschap in Amsterdam. De voorzitter Fons Stollenwerck deelde mee dat het bestuur het belang van mijn onderzoek onderschreef en bereid was het lopende onderzoek financieel te ondersteunen met een bedrag van 50.000 euro. Vervolgens ging ook de KNB akkoord met een financiële ondersteuning van 25.000 euro. Met dit bedrag werd de rechtenfaculteit van de VU onder meer in staat gesteld om mij bijna voltijds in tijdelijke dienst te nemen om het onderzoek af te ronden. Daarnaast werd het ook mogelijk om twee student-assistenten aan te stellen om het onderzoek in het archief af te ronden. De ondersteunende instellingen hadden geen enkele invloed op het verloop en de resultaten van het onderzoek, waardoor de onafhankelijkheid van het onderzoek ook in deze beslissende, laatste fase was gewaarborgd.

Dit boek is tot stand gekomen dankzij de steun en aanmoediging van velen. Ik noem in het bijzonder mijn collega's van de Afdeling Rechtstheorie en Rechtsgeschiedenis van de rechtenfaculteit van de Vrije Universiteit. Ik zat veel vaker in de archieven dan op mijn flexplek in het Initium, maar het open en diverse academische klimaat aan de VU was voor mij een grote bron van inspiratie. Dat geldt in het bijzonder voor de discussies over het onderzoek en de teksten met mijn promotor Wouter Veraart en de copromotor Wim Huisman. Het onderzoek werd ondersteund door de inzet van de student-assistenten Erik Hendrikson en Rachel Shaikh Mohammedbux bij het archiefonderzoek en de stagiair criminologie Stefan Lobregt voor de statistiek. Gedurende het onderzoek voerde ik vele verhelderende en inspirerende gesprekken met Joggli Meihuizen. Hij legde het contact met de uitgever. Ik dank Geert van der Meulen, Aranka van der Borgh en Wille Brusse van Uitgeverij Boom voor de prettige samenwerking.

Gaarne spreek ik hier ook mijn waardering uit voor Sierk Plantinga, die mij hielp met de oplossing van diverse archiefproblemen. Verder gaat mijn

dank uit naar alle medewerkers van de studiezaal van het Nationaal Archief voor hun klantvriendelijke houding, vooral Harm Pieters. Dat geldt ook voor de medewerkers van het NIOD: René van Heijningen, Hubert Berkhout, Jeroen Kemperman. Hinke Piersma en Robin te Slaa wezen mij op relevante gegevens die zij tijdens hun onderzoek naar de erfpachtkwestie waren tegengekomen. Verder dank ik alle medewerkers van archiefinstellingen die hun diensten hebben verleend. De collega's van het Oorlogsarchief (voorheen Informatiebureau) van het Nederlandse Rode Kruis, Albert Oosthoek en Michiel Schwartzenberg, mogen niet onvermeld blijven, evenals Marieke Bos, Regina Grüter, Ada Koreneef en Kathelijne de Groot. Mijn bijzondere dank gaat uit naar de Rotterdamse fotograaf Cornelis Boutestijn, die de dossiers van notaris E.J.M. de Kat redde uit het gesloopte kantoorpand. Theo Bremer stelde mij stukken uit zijn familiearchief ter beschikking over zijn vader, notaris Jan Bremer. Vanuit het notariaat werd het onderzoek van aanvang af gesteund door de oud-notarissen Martin-Jan van Mourik, Guus Rieter en Pierre Panken. Dank aan het bestuur en de medewerkers van de Stichting ter Bevordering der Notariële Wetenschap, in het bijzonder aan Fons Stollenwerck en Daan Meijer. Ik dank voorts het bestuur en de medewerkers van de Koninklijke Notariële Beroepsorganisatie, in het bijzonder Franc Wilmink, Jef Oomen, Nora van Oostrom-Streep, Annemarie Delfgaauw, Ineke van Geest en Geert Lekkerkerker. Verder spreek ik hier graag mijn waardering uit voor de leden van de leescommissie Bart van Klink (voorzitter), Corjo Jansen, Joggli Meihuizen, Sebastiaan Roes en Boudewijn Waaijer. Peter Romijn stemde toe in het verzoek om te opponeren.

Verder werd het onderzoek gestimuleerd door de reacties van de deelnemers aan en de organisatoren van het congres New Research/New Scholars on the Holocaust, dat op 6 en 7 oktober 2013 aan de Universiteit van Toronto werd gehouden. In het bijzonder zou ik willen noemen: Robert-Jan van Pelt, Jan Grabowski, Andrea Löw, Mikhail Tyagly, Lukasz Krzyzanowski en Yuri Radchenko. Anderen die op enige wijze hebben bijgedragen aan de totstandkoming van dit boek zijn: Eduard Böhtlingk, Petra van den Boomgaard, Hannah Berliner Fischtal, Bart van der Boom, Marnix Croes, Myriam Daru, Piet Dam, Jasper Enklaar, Jos de Gruiter, Nico Heitman, Guus Luijters, Sheldon Kirshner, Age Lubbers, Elisabeth Libourel, Caroline Lindo, Philip Lindo, Paul Nève, Frits Overduin, Erika Prins, Gert de Prins, Olivier Spier, Egbert Roelofs, Johan Teeuwisse, Lion Tokkie, Jiska Vijselaar, Ruud Weissmann, Christiaan Ruppert, Philip Staal, Marcel Ver-

burg, Oliver Vossius, Florus Wijsenbeek, Laurens Winkel, Ingrid Wolfslag en Sytze van der Zee. Ten slotte dank aan mijn echtgenote Angelique voor het meelezen, corrigeren en redigeren van de tekst, mijn dochters Alyssa en Isabelle en mijn moeder Emmy Bresser.

Op advies van Corjo Jansen en in overleg met mijn promotor Wouter Veraart heb ik in de laatste fase de compositie van de ingeleverde tekst aangepast (de volgorde van de hoofdstukken). De inhoud is daardoor niet veranderd, maar het is de leesbaarheid ten goede gekomen.

1. 'Een gelaat omlijst met bakkebaarden'

Het historische beeld van het notariaat

Tien jaar na de bevrijding beschreef de historicus David Cohen (1882-1967) de oorsprong van zijn levenslange respect voor het notarisambt. Als makelaar in Deventer was zijn vader een goede kennis van een plaatselijke notaris, een bekend redekunstenaar. Op verzoek van vader Cohen wilde die notaris de kleine David en zijn broertje wel leren hoe een versje voor te dragen op een familiefeestje:

> *Nimmer heb ik die deftige huiskamer, dat statig kantoor vergeten noch de in stemmig zwart geklede figuur van de notaris, het gelaat omlijst met de bakkebaarden die toen deze functie sierden. […] In elke notaris vind ik, al draagt hij een modern uiterlijk en een modern habijt, het evenbeeld van de bewonderde uit mijn kinderjaren terug; een zelfde schroom overvalt mij bij het binnentreden van zijn bureau.*[1]

Tijdens deze lessen werd de herinnering aan de notaris in het geheugen van de jonge David gegrift: onkreukbaar, statig en deskundig. Dat beeld van rechtschapenheid zou niet alleen bij hem beklijven. Ook in de naoorlogse jaren werd de notaris beschouwd als een vakbekwame notabele die een belangrijke rol in de gemeenschap vervulde. De reputatie van het notariaat was na de oorlog ongeschonden, maar het blazoen van David Cohen was besmet. Samen met Abraham Asscher (1880-1950) was hij tijdens de bezetting voorzitter van de Joodsche Raad geweest, die op last van de bezetter was opgericht en de anti-Joodse maatregelen moest uitvoeren. De naoorlogse Joodse Ereraad had het beleid van de voorzitters publiekelijk veroordeeld en de reputatie van Asscher en Cohen viel voorgoed in duigen.

De geschiedenis van het notariaat tijdens de Duitse bezetting en de nasleep daarvan is niet eerder het onderwerp geweest van een diepgaande studie. Heeft geen enkele naoorlogse notaris zich afgevraagd wat er tijdens de

bezettingsjaren op het kantoor van zijn voorganger was gebeurd? Want van aanvang af kreeg de notarispraktijk te maken met de maatregelen van de Duitse bezetter: in het begin van de oorlog kreeg het notariaat een rol bij de wederopbouw, waarmee al kort na de capitulatie in mei 1940 was begonnen. In 1941 werden de Joodse notarissen en kandidaat-notarissen op grond van racistische beroepsverboden ontslagen, net als de Joodse advocaten, rechters en ambtenaren. Het Joodse onroerend goed en andere vermogenswaarden werden getroffen door de maatregelen op vermogensrechtelijk gebied, maar hoe het notariaat in de praktijk daarmee omging is lange tijd niet onderzocht, terwijl er lijvige studies zijn verschenen over de rol van overheidsdienaren, de advocatuur en de rechterlijke macht. Het dilemma van de burgemeesters in oorlogstijd is onderzocht door Peter Romijn.[2] Guus Meershoek en Frank van Riet hebben in afzonderlijke publicaties de houding van de politie tegen het licht gehouden.[3] De rechtshistoricus Joggli Meihuizen beschreef in opdracht van de Nederlandse Orde van Advocaten de geschiedenis van de advocatuur tijdens de bezettingstijd.[4] De geschiedenis van de Hoge Raad is in de recente monografie van Corjo Jansen[5] behandeld, terwijl Derk Venema de rechterlijke macht voor zijn dissertatie onderzocht.[6] Onlangs zijn de rol van de Belastingdienst en de ontwikkeling van het fiscaal recht beschreven door de Tilburgse fiscalist Peter Essers.[7] Toen Peter Kop, oud-raadsheer bij de Hoge Raad, de dissertaties van Wouter Veraart[8] en Kor Meijer recenseerde, bekroop hem bij de casuïstiek van de 'arisering' een gevoel van 'koude huiver'.[9] Meijer behandelde het naoorlogse rechtsherstel en de rol van het notariaat in zijn dissertatie, maar de rol van het notariaat tijdens de bezetting komt daarin slechts zijdelings aan de orde.[10]

Hier en daar wordt het notariaat wel genoemd, maar Gerard Aalders constateerde in 2001 dat we over de rol van notarissen in oorlogstijd weinig weten.[11] Volgens Loe de Jong werden na de oorlog 101 van de in totaal 855 notarissen onderzocht op hun politieke houding of wegens hun medewerking aan de liquidatie van Joodse vermogens (ca. 12%).[12] De conclusie van Ron de Jong luidde dat de notaris ongewild én om financiële redenen een belangrijke rol speelde bij de liquidatie van Joods eigendom.[13] In 2005 werden twee oud-notarissen geïnterviewd in het *Notariaat Magazine*. Geen van beiden was trots op de houding van de beroepsgroep tijdens de oorlog, toen zijzelf nog kandidaat-notaris waren, maar meenden: 'meewerken of niet: je had geen keuze'.[14] Van Velten schrijft dat er na de oorlog twintig 'foute' notarissen uit het ambt werden gezet. Twee derde van de honoraria verdiend

met de overdracht van Joodse onroerende goederen werd afgestaan aan de Stichting 1940-1945, de rest aan de Stichting Joods Maatschappelijk Werk.[15]

De moderne historiografie schenkt meer aandacht aan de juridische aspecten van de Jodenvervolging, maar de notariële betrokkenheid bij de maatregelen komt niet uit de verf.[16] De verklaring is drieledig. Historici beschrijven bij voorkeur de emotionele, culturele en politieke aspecten van het historisch onrecht, maar hebben amper oog voor de administratieve en juridische processen die aan het ontstaan daarvan ten grondslag liggen.[17] Juist op deze processen is mijn studie gericht. Het tweede deel van de verklaring is dat de bronnen moeilijk toegankelijk zijn, vanwege de geldende plicht tot geheimhouding. De derde reden is dat de archieven vaak onvolledig zijn (mede omdat stukken opzettelijk zijn vernietigd) of onjuist zijn beschreven, chaotisch zijn en niet of amper zijn gedigitaliseerd. Archiefonderzoek is tijdrovend en dat wordt hierdoor versterkt.

'*Der Notar als Täter*': een taboe?

Nu is vastgesteld hoe weinig we weten over het Nederlandse notariaat tijdens de Tweede Wereldoorlog, ligt de vraag voor de hand wat er bekend is over de rol van notariaten in andere door de nazi's bezette landen. In het standaardwerk van Martin Dean, *Robbing the Jews*, wordt het Belgische notariaat in positieve zin genoemd. De Antwerpse notarissen weigerden aan de geëiste 'arisering', de onvrijwillige verkoop van Joods onroerend goed, mee te werken. Eind 1943 zagen de Duitse autoriteiten zich gedwongen per verordening te regelen dat bepaalde notariële formaliteiten in België door Duitse notarissen konden worden verzorgd.[18] Dit was volgens de Britse rechtshistoricus David Fraser overigens een uitzondering, omdat de bestuurlijke medewerking voor bijna elke andere anti-Joodse maatregel in België wel tot stand kwam.[19]

Onlangs publiceerde de notaris en rechtshistoricus Oliver Vossius een korte studie naar het Duitse notariaat in de nazitijd.[20] De Duitse hoogleraar P. Rawert besprak het boek in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung*: '…bemerkenswert, weil in der rechtshistorischen Forschung die Frage nach dem "Notar als Täter" bisher allenfalls am Rande gestellt worden ist'.[21] In de studie van Vossius werd de notaris voor het eerst beschouwd als een mogelijke dader in het proces van genocide en daarmee werd een taboe doorbroken. Het is niet verwonderlijk dat de publicatie van Vossius bij zijn collega's een gevoelige zenuw raakte. Zijn kritische bijdrage aan het handboek van de